

Procesi integracije i oblikovanja hrvatske nacije kao zajednice novoga tipa na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

Andreja SRŠEN,

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za sociologiju,
Zagreb

Pregledni rad

(primljeno: 18. siječnja 2019.)

UDK 316.356.4(=163.42)[091]"189/190"

Rad razmatra pitanja o osnovama oblikovanja hrvatske nacije na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, sagledavajući sve relevantne procese vezane uz integraciju i oblikovanje hrvatske nacije kao zajednice novog tipa. Hrvatski nacionalni identitet u ovom se radu propituje i definira kao dublji društveno-povijesni fenomen, kroz različite stupnjeve procesa njegova oblikovanja. Proces hrvatske nacionalne integracije tekao je paralelno s procesom modernizacije i urbanizacije, koji je posljedično doveo do izgradnje građanskog društva. Paralelno s općenitom dinamizacijom društva i smanjenjem njegove polariziranosti, pojavljuje se ujednačavanje dotad socijalno segmentiranog hrvatskog prostora na građanskim osnovama. U skladu s tim, hrvatska nacija predstavlja učinak novovjekovnih modernizacijskih procesa, pripajajući u sustav svoga nacionalnoga identiteta elemente prednacionalnih (protonacionalnih), etničkih i staleških identiteta.

Ključne riječi: hrvatska nacija, identitet, integracija, modernizacija, društveno-povijesni fenomen

Uvod

Ključno pitanje u razmatranju nacionalnog identiteta i procesa njegova oblikovanja, općenito, jest kako od »ja« nastaje »mi«. Ljudski kolektivi sugeriraju različite načine njihovih tvorbi, kao i strukture odnosa pojedinaca u njima. Najrasprostranjeniji oblici kolektivnog identiteta su rod, nacija i religija. U tom smislu govorimo o tipu kolektiviteta koji tradicionalno smatramo zajednicom. Zajednica povezuje ljude na temelju njihovih apriornih veza i usmjerava ih u smjeru održavanja zajedništva. Prihvatanje zajedničke prošlosti je važan konstitutivni element svake nacionalne zajednice; to je osnova po kojoj se definira nacionalni identitet. Iako sâm osjećaj nacionalnog identiteta u pojedinca nije nacionalizam, nema nikakve dvojbe da nacionalizam promiče i proizvodi nacionalni identitet. Suvremena sociologija pretežito se bavi

nacionalizmom kao povijesnim fenomenom¹ koji predstavlja jednu od dominantnih ideologija moderniteta. Nacionalni identitet, shvaćen kao varijabla u sociološko-historijskom istraživanju, ima dvije bitne dimenzije.² Prvu možemo označiti kao opseg, što uključuje zbroj pojedinaca i grupa koji participiraju u nacionalnom identitetu. Druga dimenzija odnosi se na periode ekspanzije i kontrakcije određenog nacionalnog identiteta. Naime, analiza svakog identiteta može nam pokazati da on ima svoje periode ekspanzije i kontrakcije, uključujući i iščeznuće pojedinih identiteta. U daljnjoj raspravi, na primjeru prikaza procesa integracije hrvatske nacije i na oblikovanju hrvatske nacije kao zajednice novoga tipa na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, možemo zaključiti da se »nacija može pojaviti i formirati samo u onoj sredini u kojoj je jedan narod prije njezine pojave organiziran, više-manje u homogeno narodnu zajednicu; ako se taj narod organizirao u više subzajednica, na različitim razinama, i to prije svega unutar etničke, narodne, jezične, kulturne, književne, obrazovne, znanstvene, teritorijalne, ekonomske i političke.«³

Kao što je prethodno naznačeno, prihvaćanje zajedničke prošlosti predstavlja uporišnu točku u razmatranju svake nacionalne zajednice. Zasniva li se osjećaj zajedničke prošlosti na mitskoj priči ili znanstvenoj historiografiji, u osnovi je svejedno. Njegova integrativna snaga jednaka je i prije tisuću godina i danas, jer je uvijek na djelu »racionaliziranje« tradicije i njezino podređivanje primarnosti političko-ideološkog aspekta. Najranije razdoblje konstitucije ranog hrvatskog protonacionalnog identiteta je vrijeme kada konstituirajuću ulogu imaju mitovi o podrijetlu; kasnije nastaju kronike, a onda i znanstveno utemeljena historiografija. Nacionalni identitet kao moderni fenomen, u Europi se javlja kao proces »u nastajanju« u drugoj polovici 18. stoljeća. Srednjovjekovna slika svijeta počinje se narušavati prodorom humanizma koji je kao filozofsko-znanstveni pokret zagovarao tri načela: antropocentrizam, naturalizam i scijentizam.⁴ Početak je to povratka čovjeka samo-

¹ Gellner ističe kako postoji više raznovrsnih razloga relativno zakašnjelom znanstvenom interesu i sustavnom istraživanju nacionalizma. Oni sežu od nerazvijenosti društvenih znanosti u 19. stoljeću i usmjerenosti na istraživanje drugih društvenih fenomena, kao što su nastanak modernog građanskog društva, klasne diferencijacije i drugo. Prema autoru nacionalizam konstituira naciju kao zajednicu. Usp. Ernest GELLNER, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb, Politička kultura, 1998., 8-10.

² Randall COLLINS, *Weberian Sociological Theory*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1986., 145-166.

³ Petar KORUNIĆ, »Porijeklo i integracija nacije kao znanstveni problem«, *Migracijske teme* 13 (1997) 3, 159.

⁴ Tihomir CIPEK, »Oblikovanje hrvatskog nacionalnog identiteta. Primordijalni identitetski kod u ranoj hrvatskoj političkoj misli«, *Dijalog povjesničara/istoričara* 4, Igor Graovac, Hans-Georg Fleck, ur., Zagreb, Zaklada Friedrich Naumann, 2001., 64.

me sebi, pri čemu se ruše dotadašnje srednjovjekovne paradigme o čovjeku, i započinje nova era njegove potrage za samim sobom. U toj potrazi čovjek otkriva povijesnu dimenziju svog postanka i konstruira svijest o sebi. Na tom tragu započinju i potiču se pitanja nacionalne zajednice i njezina nacionalnog identiteta. Vremenska dimenzija prošlosti i sadašnjosti iznimno je važna za identitet općenito, prije svega nacionalni, jer omogućuje propitivanje oblikovanja »ideja iz korijena«. U toj se dimenziji koriste svi oni »izvori« nacije u kojima se sadašnjost sagledava kao odraz kontinuiteta koji izvire iz prošlosti.

Proces oblikovanja hrvatske nacije

Kada je riječ o procesima koji su prethodili oblikovanju hrvatske nacije, oni se uglavnom vezuju uz procese kulturne, političke i ekonomske integracije. Traganje za hrvatskim nacionalnim identitetom nerijetko je dovodilo do obnove pritisaka nacionalnih ideologija u tumačenju prošlosti. Mogli bismo reći kako ti procesi uvijek sadrže elemente koji mogu djelovati ili na ubrzanje nacionalne integracije, pa govorimo o integrativnim čimbenicima, ili kao njegovo kočenje, pri čemu govorimo o dezintegrativnim čimbenicima u formiranju nacije. Sukladno tom shvaćanju i proces oblikovanja hrvatske nacije, kao zajednice novog tipa, također je uključivao proces prijelaza iz staleškog u građansko društvo na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Taj se proces odvijao pod utjecajem, kako integrirajućih, tako i dezintegrirajućih elemenata koji su bili društveno i politički uvjetovani. Oni su kasnije određivani dinamikom modernizacijskih procesa, utječući na to da pojam »integracije hrvatske nacije« podrazumijeva složen proces preobrazbe tradicionalne hrvatske etničke zajednice, tj. srednjovjekovnog hrvatskog naroda, u modernu naciju na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Taj je prijelaz iz statičke etničke, u dinamičku nacionalnu svijest, kod Hrvata obilježen različitim društvenom dinamikom.

Razlozi usporenog toka integracije hrvatske nacije su različiti, a svoje korijene vuku od 16. do 19. stoljeća. Kada je riječ o razdoblju na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće, treba istaknuti da su ta vremena obilježena velikim seobama zbog turskih osvajanja. Te su seobe izmijenile strukture svih južnoslavenskih etničkih skupina, čemu treba pridodati i stvaranje zasebnih političko-teritorijalnih jedinica sa slabom međusobnom komunikacijom i različitim društvenim strukturama. Faktori koji su bili nazočni od 16. do 19. stoljeća, kao što su stvaranje zasebnih političko-teritorijalnih jedinica na hrvatskom etničkom prostoru, unutar kojih su se razvile različite društvene strukture (primjerice, Istra je bila podijeljena između Habsburgovaca i Mlečana), geografske okolnosti i slaba prometna povezanost, također su djelovali dezintegracijski. Stoga možemo ustvrditi kako je »u vrijeme inicijalne faze nacionalne integracije postojala slaba povezanost teritorijalno-političkih jedinica hrvatskog et-

ničkog prostora, posebno Istre i Slavonije, Istre i Vojne krajine itd., jer je seljaštvo — kao tada najmnogobrojniji društveni sloj — onemogućivalo bolju povezanost i društvenu pokretljivost, tako da su te teritorijalno-političke jedinice imale slabu ili gotovo nikakvu međusobnu vezu.⁵

Kada je riječ o etničkoj zajednici, treba istaknuti nekoliko činjenica. Prvo, »slavenski Hrvati nisu došli na prostor rimske Dalmacije kao organiziran i formiran narod. Tijekom njihove seobe razvijao se proces miješanja i asimilacije raznih etničkih grupa i skupina Slavena, ne-Slavena i slavenskih Hrvata. Tako je nastajao, koliko možemo zaključiti prema vrelima, prvi povijesni proces asimilacije i simbioze različitih etničkih skupina i grupa u novu etničku zajednicu.⁶ Drugo, takva etnička zajednica više nije bila formirana na rodoslovnim osnovama, već i na »zajedništvu bliskih i sličnih običaja, jezika, vjere i tradicionalne kulture«.⁷

Naslijede stoljeća ranog novog vijeka zasigurno povlači za sobom mnoge dezintegrirajuće čimbenike koji su utjecali na procese preobrazbe tradicionalne hrvatske etničke zajednice u modernu naciju. Ta su stoljeća, naime, ostavila na hrvatskim prostorima novi etnički i vjerski raspored stanovništva. Tijekom srednjeg vijeka oblikovao se hrvatski društveni prostor, od jadranskog do panonskog, koji je bio širi od promjenjivih granica hrvatskog političkog prostora na kojemu se oblikovao stabilni hrvatski etnokulturni identitet. Međutim, osmanska osvajanja, a zatim potiskivanje Osmanskog Carstva, u stoljećima ranog novog vijeka izazvali su velika migracijska kretanja, tijekom kojih su nastale i velike promjene u etničkom supstratu na čitavom području tih ratnih zbivanja. Dio starog stanovništva se iselio, a doselilo se novo; stanovništvo se općenito ispremiješalo u etničkom kotlu između Kupe i Drine, ali se nije homogeniziralo.⁸ Na početku epohe nacionalizma⁹ na hr-

⁵ Nevio ŠETIĆ, »O procesu nastanka suvremene hrvatske nacije u Istri — skica za buduća istraživanja«, *Društvena istraživanja* 2 (1993) 4-5 (6-7), 589.

⁶ P. KORUNIĆ, »Porijeklo i integracija nacije«, 171.

⁷ Isto.

⁸ Etnička slika hrvatskog prostora po završetku migracijskih kretanja prethodnih stoljeća, pokazuje da je krajem 18. stoljeća na hrvatskom prostoru kao cjelini, katoličko stanovništvo, koje će se integrirati u hrvatsku naciju, bilo najgušće raspoređeno u dijelovima koji nisu bili pod osmanskom vlasti: u kopnenoj Hrvatskoj od Drave do sjevernog Jadrana, na obalnom pojasu i otocima od Istre do Dubrovnika, te u istočnom dijelu Bokokotorskog zaljeva, odnosno na mediteranskim dijelovima hrvatskog prostora. Usp. Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb, Barbat, 2002., 71-81.

⁹ Nacionalizam kao ideja, stvoren je i promican tijekom 18. stoljeća u Francuskoj i Američkoj revoluciji. U 19. stoljeću prihvaćen je u svim europskim, a tijekom 20. stoljeća i u izvaneuropskim zemljama. Iako je istraživanje nacionalizma započelo već u 19. stoljeću, o sustavnom i intenzivnom istraživanju može se govoriti tek nakon Drugoga svjetskog rata. Usp. E. GELLNER, *Nacije i nacionalizam*, 8-10.

vatskom su prostoru, na različitim društvenim razinama, postojale novovjekovne prednacionalne zajednice, odnosno protonacionalne zajednice, koje su također naslijeđe iz prethodnog razvoja, dok je hrvatska nacija u suvremenom smislu riječi tada bila tek u začetima.

Ove zajednice, proizišle iz starih društava, oblikovanih u ranom novom vijeku, pratile su socijalnu i kulturnu polariziranost društva na hrvatskom prostoru.¹⁰ S jedne strane bile su to etničke zajednice koje su postojale općenito na pučkoj razini, s druge strane, obuhvaćale su gornje slojeve društva, što se tada odnosilo na društvenu elitu »vanjskog društva« u globalnom kontekstu. Unutar različito strukturiranog teritorijalnog i politički hrvatskog prostora te su zajednice nosile različite predznake, od hrvatskog unitarnog predznaka, kao što je slučaj kod staleški omeđenog hrvatskog plemićkog naroda (*natio croatica*), do različitih pokrajinskih predznaka koje nalazimo kod fenomena koji se u historiografiji označavaju kao pokrajinski partikularizmi: kajkavski, »horvatski«, »slavo-dalmatski« ili slavonski.¹¹ Svi su ti elementi utjecali na različitost društvenih struktura u pojedinim teritorijalnim jedinicama u kojima je živjela hrvatska etnička zajednica, što je kasnije uvjetovalo različite društvene identifikacije. Na svim upravnim segmentima hrvatskog prostora postojala su staleška društva različitog tipa.¹²

Hrvatska staleška »nacija«

Hrvatska staleška »nacija« bila je identična s hrvatskim kraljevstvom, a hrvatski »regnum« je u predodžbi plemstva u ranom novom vijeku obuhvaćao realni i povijesni teritorij na koji su se prostirala prava i povlastice plemstva i kraljevstva. On je u svojim granicama obuhvaćao prostor, ponekad širi od granica hrvatskog etničkog prostora (npr. u Bosni), ili ga nije sasvim obuhvaćao (npr. u Istri).¹³ Staleška *natio croatica* stoga je bila ograničena na gornji sloj feudalnog društva, što se odnosilo na »vanjsko društvo«, staleže i redove, odnosno na plemstvo i njegove socijalne pratitelje, te je za razliku od hrvatske etničke zajednice, raspolagala vlastitim društvenim i političkim institucijama i sustavom komunikacija kojim su bili povezani njeni pripadnici. Osim toga, bila je politički operacionalizirana u zaštiti svog identiteta i svoje zasebnosti, te je imala svoju viziju budućnosti, tj. politički program koji se

¹⁰ Usp. N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija*, 71-81.

¹¹ Isto.

¹² Staleška »natio«, institucionalizirana u feudalnoj državi, ujedno je i politička zajednica, osviještena kroz sustav plemićke ideologije. Usp. N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija*, 95-101.

¹³ Novovjekovna etnička zajednica nije bila institucionalizirana, niti politički operacionalizirana, tj. nije bila politička zajednica, što ju je kočilo da aktivnije sudjeluje u procesima integracije hrvatske nacije u 19. i 20. stoljeću. Usp. N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija*, 95-101.

sastojao od očuvanja ili obnove povijesnih »prava« koja su se odnosila na samostalnost i teritorijalnu cjelovitost kraljevstva.¹⁴ Stoga je uzimamo kao jezgru integrativnih čimbenika u procesu formiranja hrvatske nacije. *Natio croatica* je funkcionirala na latinskom, kao službenom jeziku, iako je imala i svoj kulturni identitet, oblikovan kroz stoljeća ranog novog vijeka, i bila osjetljiva ne samo na politički, već i na jezični identitet Trojedne Kraljevine.¹⁵ To se najbolje očitivalo u procesu »kulturne standardizacije«, odnosno načinu kojim se hrvatsko plemstvo oštro protivilo njemačkom upravnom jeziku i branilo latinski. Braneci latinski jezik, istovremeno su se branila i hrvatska »municipalna prava«, odnosno prava da se samostalno odlučuje o područjima iz nadležnosti vlastite autonomije, uključivši i odlučivanje o tome koji će jezik biti službeni u Trojednoj Kraljevini. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća i hrvatsko selo bilježi procese koje možemo okarakterizirati kao integrativne čimbenike u formiranju hrvatske nacije, naravno, pod utjecajem političke ideologije. Naime, u tom periodu hrvatsko selo polako izlazi iz svoje autarkičnosti, budući da se u njemu počinju pojavljivati dinamični slojevi, uključeni u kapitalističku proizvodnju u agraru, što je doprinijelo procesu integracije hrvatske nacije pod ideologijom pokreta Antuna i Stjepana Radića, odnosno njihove Hrvatske pučke seljačke stranke, čime se postupno smanjivao društveni prostor hrvatske etničke zajednice, a istodobno širila i mijenjala socijalna supstancija hrvatske nacije.

Proces hrvatske nacionalne integracije tekao je paralelno s procesom modernizacije i urbanizacije, koji je posljedično doveo do izgradnje građanskog društva. Paralelno s općenitom dinamizacijom društva i smanjenjem njegove polariziranosti, pojavljuje se proces ujednačavanja dotad socijalno segmentiranog hrvatskog prostora na građanskim osnovama. U skladu s tim, hrvatska nacija predstavlja učinak novovjekovnih modernizacijskih procesa, pripajajući u sustav svoga nacionalnoga identiteta elemente prednacionalnih (proto-nacionalnih), etničkih i staleških identiteta. Stoga je uloga društvenih elita u prvoj polovici 19. stoljeća bila od iznimne važnosti, budući da su upravo one zaslužan integrirajući faktor u oblikovanju hrvatske nacije te ujedno nositelji »preporodnog« pokreta koji se prvenstveno odnosi na patriotske stavove i stupanj nacionalne agitacije u razdoblju oblikovanja hrvatske nacije.

Dakle, hrvatska nacionalna integracija u 19. stoljeću započinje vertikalnim širenjem prostora društvene dinamičnosti, tzv. »vanjskim društvom«, kao posljedicom prodora kapitalističkih odnosa u gradu i na selu, čime se stvara osnovica za veću stratifikaciju društva i širenje obrazovanja, kao i mogućnost

¹⁴ N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija*, 95-101.

¹⁵ Isto.

A. Sršen: *Procesi integracije i oblikovanja hrvatske nacije kao zajednice novoga tipa...*

javnih komunikacija. Novi dinamični slojevi u gradu i selu postupno su popunjavali prostor između polova dotad polariziranog društva, a proces strukturiranja i integracije novog građanskog društva ujedno je postajao i proces integracije nacije.

Predvodnici »novog« nacionalizma

Proces oblikovanja hrvatske nacije kao zajednice novoga tipa i proces njegove integracije u modernu naciju, tekao je zajedno s preporodnim nacionalizmom, te su oba procesa imala oblik specifičan za srednju Europu. Za razliku od društava na Zapadu, koja su tada predstavljala europski modernizacijski centar u kojem se oblikovalo snažno građanstvo, hrvatski prostor nosio je teret ranovjekovne refeudalizacije. Pritom su nositelji društvenih promjena, vođeni idejom građanskog liberalizma, bili plemstvo i imućno građanstvo.

Kada je riječ o hrvatskom narodu i njegovoj integraciji u modernu naciju, proces koji je potaknuo tu integraciju je preporodni nacionalizam. Nositelj preporodnog nacionalizma u socijalnom smislu je prije svega građanstvo, zbog čega se taj tip nacionalizma često naziva i »građanskim nacionalizmom«. Predvodnici ovog tipa nacionalizma uglavnom su bili pripadnici slobodnih profesija, uzimajući dakako u obzir i šire građanske slojeve, a osobito se isticala uloga inteligencije. U preporodnom razdoblju do sredine 19. stoljeća plemstvo se uključilo u hrvatski »ilirski« preporodni pokret, te je bilo nositelj političke borbe u staleškim političkim institucijama. Upravo je taj staleški protonacionalizam unosio elemente hrvatskog nacionalnog identiteta u rani hrvatski nacionalizam. Trojedna Kraljevina u ideologiji plemstva nosila je tradiciju samostalne srednjovjekovne Hrvatske; naziv *Regnum Croatiae* ponekad se izričito izjednačavao s nazivom *Regnum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, što govori da su staleži bili *natio* koji tvori kraljevstvo i koji po kraljevstvu (*Regnum Croatiae*) nosi naziv *natio croatica*, a pripadnici te *političke nacije* po političkoj pripadnosti su *Hrvati (Croatae)*.¹⁶

Historiografija potvrđuje da je nacionalistička mobilizacija zahvaćala široke slojeve stanovništva: službenike, studentsku omladinu te malo građanstvo, uključujući seljaštvo i radništvo. Radništvo je u početku svoga djelovanja propagiralo proleterski internacionalizam, ali to ne potvrđuje marksističku tezu prema kojoj se iza nacionalnog pokreta kriju isključivo građanski

¹⁶ Usp. N. STANČIĆ, »Etničnost na hrvatskom prostoru u XIX. stoljeću: od etničke zajednice, plemićkog naroda i pokrajinskih partikularizama do hrvatske nacije«, *Etničnost i povijest*, Emil Heršak, ur., Zagreb, Institut za migracije i narodnost, Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 1999., 117-138.

slojevi željni jedinstvenoga, reguliranog tržišta i carinske zaštite koju bi im pružala njihova nacionalna država.¹⁷ Seljaštvo je zasigurno odigralo važnu ulogu u nacionalnoj mobilizaciji, potaknuto agitacijom nižeg klera, gdje je tipičan primjer ideologija pokreta braće Radić. Nacionalisti 19. stoljeća imaju za cilj buđenje ili preporod nacije, a ne njenu izgradnju, budući da je ona prema njihovom sudu postojala oduvijek i rođena je u slobodi. Oni su među građanstvom bili junaci svoga doba, jer je borba za naciju predstavljala priznanje za građansku hrabrost. Njihovi protivnici — visoki kler, aristokracija i dvorska birokracija — u početku su imali na svojoj strani tradicionalno konzervativno seljaštvo i vojsku, a cilj im je bio zaštita starog poretka, utemeljenoga na božanskoj legitimaciji vladara.

Novi društveni sloj — građanstvo — postaje nositelj svih onih aktivnosti koje su vezane uz društvene promjene. Kao takvo, ono postaje i glavni akter u političkoj sferi, u kojoj započinje proces sve šire participacije staleža u politici. Sve te procese na europskoj razini potaknula je Francuska revolucija 1789. i Industrijska revolucija u Engleskoj, koje su označile početak ubrzanih, kako političkih, tako i ekonomskih promjena. U skladu s tim promjenama odvijale su se i one društvene. Razvojem društva došlo je do promjena u tradicionalnoj zajednici, gdje je pojedinac izgubio osjećaj pripadnosti, ili bolje rečeno vjernosti »starim gospodarima«. Kmet ili seljak više nisu vidjeli razloga za vjernost svome gospodaru, feudalcu, budući da im on u tržišnoj ekonomiji nije mogao zajamčiti socijalnu sigurnost. Nestankom tradicionalnog legitimiteta otvara se prostor formiranja novog društvenog sloja — građanstva, koje postaje nositeljem nove socijalne tvorbe u kojoj pojedinac postaje lojalan naciji. Ta promjena u društvu uključuje i jednu vrlo važnu demokratsku sastavnicu, koja omogućava svim pripadnicima nacije pravo sudjelovanja u političkom životu države. Potpuno novi sustav vladanja trebao je uključivati prihvaćanje novog političkog poretka na temelju uvjerenja, a ne straha. To je pretpostavljalo uspostavu jedne nove doktrine u kojoj svi pripadnici nacije imaju pravo sudjelovati u političkom životu države. Upravo to postaje osnova političkog legitimiteta sustava vladavine. Tim promjenama započinje i demokratizacija političkog života u kojemu je poredak, utemeljen na zemljoposjedu, vladavini plemstva i duhovnoj vlasti crkve, zamijenjen vladavinom koja pripada i proizlazi iz volje naroda.

Ovaj početak nove doktrine bio je sve prisutniji u javnosti. Potaknut je Francuskom revolucijom, nakon čega se počela oblikovati i konzervativna doktrina kao odgovor na sve prisutnije nacionalno-liberalističke ideje. Njezin

¹⁷ T. CIPEK, »Nacija kao izvor političkog legitimiteta«, *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, Tihomir Cipek, Josip Vrandečić, ur., Zagreb, Alinea, 2007., 27.

je cilj biti jak kritičar nacionalizma kao ideologije i pokreta, braneci nasljednu monarhiju kao jedini pravni legitimitet političkog poretka. Međutim, nacionalizam kao nova ideološka paradigma u društvu, otvara prostor za jačanje šire društvene strukture u kojoj pojedinac kao pripadnik nacije postaje jednak svim njezinim članovima, pri čemu se dokida podjela na privilegirano plemstvo i običan puk.

Zapadni model oblikovanja nacije

O procesu oblikovanja zapadnih nacija, u literaturi se najčešće govori kao o kretanju »od države prema naciji«, a prema tom razvoju oblikovao se i idealtipski model nacije kao nacije-države, kakav su težili ostvariti svi europski nacionalizmi.¹⁸ Slojevi koji su vodili procese oblikovanja građanskog društva na europskom zapadu, u ranome novom vijeku, afirmirali su naciju kao političku zajednicu koja je bila nositelj suvereniteta, nasuprot suverenitetu vladara koji je svoj autoritet temeljio na »milosti Božjoj«. Istovremeno je nastao i pojam državnog suvereniteta prema drugim državama, što je podrazumijevalo nepovredivost povijesno oblikovanog državnog teritorija na koji se proteže vlast nositelja suvereniteta. Građanske elite koje su naciju shvaćale kao političku zajednicu ravnopravnih građana, te kao takvu izvorom suvereniteta, proširile su pojam nacije na sve pripadnike društva, stvarajući novi oblik nacionalizma koji se u literaturi označuje kao politički ili građanski nacionalizam. Međutim, razvojni proces nastanka građanskog nacionalizma, i stvaranje novog poimanja nacije, susreo se s problemima vezanim uz jezično-kulturne sastavnice, tj. etnicitete.¹⁹

Potreba za standardiziranim jezikom, umjesto latinskog, poradi boljeg funkcioniranja centralizirane državne uprave, pojavila se još u apsolutnoj monarhiji. Standardizirani jezik trebao je biti utemeljen na vernakularu²⁰ i

¹⁸ O modelima oblikovanja nacije vidi u.: N. STANČIĆ, »Etničnost na hrvatskom prostoru; ISTI, *Hrvatska nacija*; ISTI, »Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma: od hrvatske staleške 'nacije' (natio croatica) do hrvatskog političkog naroda«, *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, 33-54; T. CIPEK, »Nacija kao izvor političkog legitimiteta«; Mirjana GROSS, »O integraciji hrvatske nacije«, *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*, M. Gross, ur., Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 1981., 175-190; E. GELLNER, *Nacije i nacionalizam*.

¹⁹ Hrvatska je nacija, kao i srednjoeuropske nacije općenito, svoj identitet načelno temeljila na obilježjima naroda, tj. puka, prije svega sela (*etničke zajednice*), na njegovoj izvornosti, napose jezičnoj, te na obilježjima koja su, selektivno prilagođena modernizacijskim potrebama (npr. izgradnji standardnog jezika), činila obilježjem svojeg identiteta. Usp. N. STANČIĆ, »Etničnost na hrvatskom prostoru«, 129.

²⁰ O standardnim jezicima koji su u sklopu modernizacijskih procesa potiskivali latinski, kao jezik središnjih državnih i kulturnih institucija, više u: N. STANČIĆ, »Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma«, 36.

predstavljati jedan od elemenata »kulture standardizacije« i oblikovanja jedinstvenoga kulturnog prostora koji su oblikovale društvene elite. Upravo su one zaslužne za stvaranje projekta nacije, jer su se prve integrirale u naciju. Kada govorimo o prvoj fazi oblikovanja nacija, govorimo o »naciji društvenih elita«. Društvene elite su isticale načela slobode²¹ i ravnopravnosti svih građana, vežući identitet nacije uz državu kao političku zajednicu, a jedinstveni standardni jezik njezinih institucija i svoje kulture shvaćali su kao obilježje »političke« nacije, gdje je bio jamstvo jedinstva te nacije.²² Iz navedenog je razvidno kako su zapadni građanski nacionalizmi, uz politički, sadržavali i jezično-kulturni identitet, pri čemu su jezik i kultura prihvaćeni od strane pripadnika svih etnija. Kulturna kretanja, kao što su širenje školstva i standardizacija jezika, omogućila su komunikaciju među pripadnicima nacije koja je poticala nacionalnu solidarnost.

Širenje školstva potaknulo je proces asimilacije seljaštva, i općenito, pučkih slojeva. Proces asimilacije velikim je dijelom dovršen u 19. stoljeću, kada su stvoreni društveni preduvjeti za integraciju tih slojeva u društvo. Standardni jezik imao je ulogu etnički neutralnog komunikacijskog sredstva, zaustavljajući standardizaciju vernakulara drugih etnija na konkretnom državnom prostoru na kojemu je dotad također postojala književna produkcija, i vodeći ka kulturaciji i potiskivanju zasebnih etničkih identiteta.²³ Međutim, problemi koji se javljaju slijedom takvih procesa, vezani su uz potisnute etnije. Naime, u modernom društvu na zapadu neki od potisnutih etnija počeli su razvijati svoj jezično-kulturni identitet, pa su tako, uz program kulturne autonomije, počeli razvijati i programe političke autonomije.

Kada je riječ o europskom zapadnom modelu izgradnje nacije, mogli bismo reći da su u njezinom nastajanju postojale znatne sličnosti, čiji su procesi išli smjerom od države prema naciji. Posljedica je to prvenstveno povijesnih evolutivnih procesa. Francuska revolucija afirmirala je naciju kao političku zajednicu ravnopravnih građana, nositelja suvereniteta države, nasuprot suverenitetu vladara »po milosti Božjoj«, i paradigmatički stvorila zapadni model političkog oblikovanja nacije. Takvom shvaćanju nacije suprotstavlja se model srednjoeuropskog nacionalizma, koji je pojam nacije vezao uz etnič-

²¹ Načelo slobode nije uključivalo i demokratizam — načelo jednakosti, budući da su društvene elite isključivale mase iz utjecaja na sastav nacionalnih skupština, kao nositelja suvereniteta, ograničavajući izbornu pravo imovinskim i obrazovnim cenzusom, kao što je bilo s ustavom Francuske revolucije iz 1791. Usp. N. STANČIĆ, »Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma«, 36.

²² Isto.

²³ Isto.

ki kolektivitet, čije je težište stavljeno na jezik i kulturu, koji su kao takvi postali bitni strukturalni elementi nacionalnog identiteta.

Srednjoeuropski model oblikovanja nacije

Srednjoeuropski prostor na kojemu su postojale »višenacionalne« države, kao što je Habsburška Monarhija, razlikovao se, u odnosu na zapadnoeuropski, u dinamici modernizacijskih zapadnoeuropskih kretanja. To je utjecalo i na različite modele oblikovanja nacije u Europi, pa stoga govorimo o zapadnom i srednjoeuropskom modelu oblikovanja nacije. Na srednjoeuropski model oblikovanja nacije, osim različite dinamike razvoja modernizacijskih procesa, utjecalo je i drukčije teritorijalno oblikovanje,²⁴ a sve zajedno uvjetovalo je da se proces srednjoeuropskog modela oblikovanja nacije kretao smjerom »od nacije prema državi«.

Habsburška Monarhija, kao »višenacionalna« država, predstavlja najbolji primjer srednjoeuropskog modela oblikovanja nacije, budući da nije postala okvir nastajanja »austrijske« nacije, što je bila intencija u varijanti prosvijećenog apsolutizma, već je iznjedrila proces kulturne standardizacije koji je postao težište oblikovanja nacionalnog identiteta. Na prostoru Habsburške Monarhije realizirao se put od »nacije prema državi«, koji predstavlja srednjoeuropski model oblikovanja nacije. O njemu najbolje svjedoče tzv. nepovijesni narodi, odnosno narodi koji u srednjem vijeku nisu imali svoje države, poput Slovenaca, Slovaka ili Srba u Monarhiji, ili one države čiji je državnopravni kontinuitet s Monarhijom prekinut (kao u Čeha).²⁵ Te države nisu imale »institucionalno naslijeđe«, vlastito plemstvo, ni društvene elite koje bi ispunjavale zahtjeve novih društvenih procesa, te su kao takve koristile jezik kao osnovicu modernizacijskih procesa u oblikovanju svog identiteta. Potrebno je naglasiti da se ovaj model oblikovanja nacije odnosi na narode koji u tom povijesnom procesu razvoja nisu posjedovali »svoju vlastitu« vladajuću klasu,

²⁴ Na prostoru istočno od Rajne i južno od Alpa, na kojem su postojale »višenacionalne« države, ili su »nacionalni« teritoriji (njemački i talijanski) bili podijeljeni u niz državica, proces je tekao obrnutim smjerom (u odnosu na zapadni) — »od nacije prema državi«. Na prostoru Habsburške Monarhije kao »višenacionalne« države, nije postojao okvir za oblikovanje jedinstvene »austrijske« nacije, već je »austrijanstvo« na kraju postojanja Habsburške Monarhije opstalo kao osjećaj lojalnosti prema cjelokupnoj Monarhiji, ograničen samo na pripadnike određenih slojeva, vezanih uz funkcioniranje jedinstvenoga državnog aparata. Usp. N. STANČIĆ, »Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma«, 37.

²⁵ Pod pojmom *nepovijesnih* nacija ovdje se podrazumijevaju one nacije koje od prethodnog razdoblja nisu naslijedile vlastite političke institucije — u austrijskom dijelu Habsburške Monarhije Slovenci, Česi, Ukrajinci, dijelom Poljaci i Talijani, a u ugarskom dijelu Slovaci, erdeljski Rumunji i Srbi. Zbog toga su se mogle oblikovati i ostvarivati svoju emancipaciju samo kao *jezične nacije*. Usp. N. STANČIĆ, »Etničnost na hrvatskom prostoru u XIX. stoljeću«, 132.

odnosno vladajuću klasu koja im etnički pripada. Naprotiv, njima je upravljala više ili manje strana vladajuća nacija.²⁶ Tako su »preporodni« pokreti u svom isticanju jezika i kulture karakteristični za srednju i srednjoistočnu Europu, te su upravo na principima kulturne standardizacije afirmirali jezično-kulturne identitete. Nositelji ovih procesa bile su institucije na području kulture, znanosti i obrazovanja. Male su se nacije u ovom procesu našle u puno složenijem položaju u odnosu na »velike« nacije, jer su tijekom svojih nacionalnih pokreta ustale protiv feudalne ideologije i *ancien régimea*, a s druge strane, došle su u sukob s novom vladajućom nacijom. Unutar Habsburške Monarhije u 19. stoljeću javljaju se preporodni pokreti koji ističu i političke programe, utemeljene na liberalnom načelu slobode pojedinca. To načelo prenijeli su na nacije kao kolektivitete, zahtijevajući da se načelo povijesnog prava, prema kojemu je bio oblikovan politički teritorij (kraljevine, nadvojvodine, markgrofovije itd.), zamijeni prirodnim pravom na kojem bi se temeljilo pravo nacije na samostalnost i ujedinjenje. Takvi bi zahtjevi u Habsburškoj Monarhiji izazvali ukidanje povijesnih teritorija, ili cijepanje prema jezično-nacionalnom načelu, te stvaranje institucija vlastite države (što je 1848. bio program politike austroslavizma i na njemu temeljenih programa, npr. Ujedinjene Slovenije i Vojvodine Srpske).²⁷ Međutim, ti su ciljevi do kraja vladavine Monarhije ostali neostvareni, jer bi njihovo ostvarivanje značilo ili pretvaranje Monarhije u zajednicu nacionalnih država, ili raspad same Monarhije na samostalne nacionalne države, što u tom povijesnom razvoju još uvijek nije bilo moguće.

U okviru Habsburške Monarhije treba izdvojiti oblikovanje hrvatske i mađarske nacije, budući da se njihov razvoj odvijao u drukčijim društveno-povijesnim uvjetima, koji nisu posve u skladu sa srednjoeuropskim modelom izgradnje nacije. Te su države unutar Monarhije raspolagale elementima vlastite državnosti, pa je oblikovanje ovih nacija imalo obilježja i političkog nacionalizma i etnonacionalizma. Stoga ih valja propitivati kao zasebne modele. Habsburška Monarhija, kao dinastija, oslanjala se na aristokraciju, visoko građanstvo, birokraciju i vojsku, s intencijom preoblikovanja habsburške zajednice zemalja u jedinstvenu »Austriju«.²⁸ Međutim, mađarsko i hrvatsko plemstvo u Habsburškoj Monarhiji imalo je elemente vlastite državnosti, te se uspjelo oduprijeti pokušajima habsburškog apsolutizma da ukine ugarsku

²⁶ Miroslav HROCH, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi*, Zagreb, Srednja Europa, 2006., 36.

²⁷ N. STANČIĆ, »Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma«, 40.

²⁸ Isto.

i hrvatsku državnopravnu individualnost i institucije staleške države, kao što je učinilo s Češkom.

Hrvatsko i ugarsko plemstvo temeljilo je svoju državnost na povijesnom pravu, braneci tako suverenitet političke zajednice plemstva na teritoriju njezove povijesne države. Politička zajednica plemstva *natio croatica* odnosila se isključivo na gornji sloj feudalnog društva, staleže i redove.²⁹ Oblikovala je svoj identitet s projekcijom svoje zasebnosti u prošlosti, ali i vlastite budućnosti utemeljene na političkom programu koji se sastojao od obnove povijesnih prava. Taj se program temeljio na predodžbi o povijesnim municipalnim pravima kraljevstva, koja je Ugarski sabor 1715. priznao kao osnovicu zasebnog položaja Hrvatske u sklopu zemalja ugarske krune.³⁰ Na taj je način hrvatsko i ugarsko plemstvo ogradilo prostor Ugarske i Hrvatske od modernizacijskih nastojanja habsburškog apsolutizma. U protivljenju bečkom apsolutizmu, ugarsko se plemstvo pozivalo na Ugarsku pragmatičku sankciju, potvrđenu od vladara (zakonski članak 1. i 2. iz 1723.),³¹ kojom je priznalo pripadnost Ugarske habsburškim zemljama (čime je načelno odstupilo od potpune nezavisnosti Ugarske), te istodobno steklo priznanje političke individualnosti, cjelovitosti i nedjeljivosti zemalja ugarske krune (uključujući i Hrvatsku).³²

Nakon što se uspješno oduprlo reformskim zahvatima Josipa II. iz 1790., mađarsko plemstvo započinje s »kulturnom standardizacijom«, što je prvenstveno uključivalo izgradnju mađarskog standardnog jezika, te njegovo postupno uvođenje kao službenog. Na taj se način počeo oblikovati mađarski jezično-kulturni identitet, koji je u konačnici imao za cilj polaganje prava mađarske nacije na cjelokupni povijesni prostor Ugarske, na temelju čega će se u drugoj polovici 19. stoljeća pojaviti pojam mađarskog »političkog naroda«. Takvi zahtjevi, koji su u prvom redu dolazili od strane mađarske društvene elite te, manjim dijelom, od građanstva, temeljeni su na povijesnom pravu. Ono je u konačnici težilo pretvaranju Ugarske u jedinstvenu mađarsku državu, koja bi u prvoj fazi obuhvaćala jezičnu standardizaciju, a zatim teritorijalnu integraciju. Pripadnicima drugih etnija na tom prostoru nije se priznavala nacionalna suverenost, jer bi u tom slučaju postojala opasnost od dugoročnog traženja prava na zasebni politički teritorij. Nadalje, tomu treba pridodati i unutarnju društvenu gdje nisu bili stvoreni preduvjeti u kojima bi, interesom povezano plemstvo (jedini sloj koji je mogao pokrenuti društvene

²⁹ N. STANČIĆ, »Etničnost na hrvatskom prostoru u XIX. stoljeću«, 138.

³⁰ Isto, 117-138.

³¹ Isto.

³² Isto.

promjene većih razmjera) te imućno građanstvo, razvilo ideju o naciji kao zajednici građana i ravnopravnih pojedinaca, prihvaćajući pojam nacije isključivo kao dio jezično-kulturnog kolektiviteta. Prosvjetiteljska politika bečkog središta, poticanjem standardizacije nenjemačkih vernakulara, ponudila je društvenim elitama nenjemačkih etnija građu koju su mogle iskoristiti za oblikovanje zasebnih etničkih, jezično-kulturnih i utemeljenih nacionalnih identiteta.³³ U tom kontekstu treba istaknuti kako su slabost građanstva i centralne uprave bili plod višeetničkog (višenacionalnog) karaktera Monarhije.

Kada je riječ o hrvatskom plemstvu u tom kontekstu, moramo naglasiti da je ono ipak osiguralo priznanje zasebnog političkog položaja Hrvatske u sklopu zemalja ugarske krune.³⁴ Problemi koji se javljaju uz hrvatski prostor u to vrijeme, vezuju se uz usporene protomodernizacijske procese, koji su sporije zahvaćali izgradnju institucije moderne države. Ti pokušaji izgradnje moderne države dolazili su izvana, a hrvatsko je plemstvo, prihvaćajući 1790. Ugarsko namjesničko vijeće kao vladu za Hrvatsku, svoju djelatnost ograničilo na zaštitu autonomije Hrvatske, naravno, u okviru »municipalnih prava«. Međutim, osim »municipalnih prava«, tu je bila prisutna i jezična komponenta koja je pružala svojevrsan otpor mađarskim intencijama.³⁵ U tom će smjeru djelovati i hrvatsko plemstvo u prvoj polovici 19. stoljeća, kada se polako uvodi »kulturna standardizacija« i osnivaju »nacionalne« institucije. Habsburška Monarhija je uspjela razviti svojevrsno modernizacijsko središte samo u zapadnom dijelu Monarhije (središnji austrijsko-češki predjeli, koji su uključivali i slovensko etničko područje, te Češku koja je u 17. stoljeću izgubila zasebni državnopravni status), no apsolutistička država nije imala dovoljno snage da slomi otpor ugarskoga, i s njim povezanoga hrvatskog plemstva koje je uspjelo očuvati svoju tradicionalnu zajedničku stalešku ustavnost i državnopravni identitet.³⁶ Prosvijećeni apsolutizam nije uspio u »kulturnoj standardizaciji« na čitavom svom teritoriju zbog sporije dinamike modernizacijskih procesa u odnosu na zapadne države, te zbog nedovoljno razvijene strukture upravnih i drugih institucija s jedinstvenim njemačkim službenim

³³ Isto.

³⁴ Pojam municipalnih prava uveden je u upotrebu koncem 17. stoljeća.

³⁵ Hrvatski nunciji su se u Ugarskom saboru 1790. usprotivili uvođenju mađarskoga kao službenog jezika, ističući da Hrvati pripadaju zasebnom, od Mađara različitom »slavenskom narodu«. Usp. N. STANČIĆ, »Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma«, 43.

³⁶ Jozefinski apsolutizam i njegov pokušaj uvođenja njemačkoga kao službenog jezika, uspio je samo u zapadnom dijelu Monarhije, dok su Ugarska i Hrvatska sve do sredine 19. stoljeća očuvale latinski kao službeni jezik. Usp. N. STANČIĆ, »Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma«, 37.

A. Sršen: *Procesi integracije i oblikovanja hrvatske nacije kao zajednice novoga tipa...*

jezikom. Standardizacija njemačkoga jezika bila je shvaćena kao komunikacijski funkcionalna i etnički neutralna, međutim, neuspjeh u uspostavi jedinstvenog jezika na području cijele Monarhije rezultirao je i nemogućnošću oblikovanja jedinstvenog kulturnog prostora koji bi utjecao na oblikovanje jedinstvenog »austrijskog« identiteta.³⁷

U usporedbi sa zapadnim modelom izgradnje nacije, koji je afirmirao naciju kao političku zajednicu ravnopravnih građana i proglasio je nositeljem suvereniteta, u srednjoeuropskom modelu, zbog nepostojanja društvenog sloja koji je trebao biti nositeljem takvih promjena, to nije bilo moguće ostvariti. U društvenoj stvarnosti to je značilo da je srednjoeuropsko oblikovanje nacionalnog identiteta stavljalo težište na »kulturnu standardizaciju«, odnosno na jezik i kulturu, za razliku od »političke modernizacije« koja uspijeva u zapadnom modelu oblikovanja nacije zbog većeg stupnja razvoja modernizacijskih procesa koji su joj prethodili.

Stoga bismo mogli zaključiti kako je glavna odrednica srednjoeuropskog identiteta njegov etnički kolektivitet koji vezujemo uz jezično-kulturnu osnovicu, koja određuje pojedinca u njegovu etnonacionalizmu. Takav je proces omogućavao nacionalnu homogenizaciju različitih slojeva, što je utjecalo na to da se shvaćanje nacionalnog identiteta unutar Habsburške Monarhije određuje kroz jezično-kulturni identitet. Stoga govorimo o »kulturnoj standardizaciji« kao jednom od elemenata oblikovanja nacionalnog identiteta unutar modernizacijskih procesa.³⁸ Sukladno tomu, možemo zaključiti kako srednjoeuropski model oblikovanja nacije karakteriziraju procesi koji ispunjavaju kulturno-jezične sadržaje te, kao takvi, predstavljaju okvir za (proto)modernizacijske procese koji afirmiraju jezično-kulturne identitete kao jednu od osnova nacionalnog identiteta. Upravo u okviru ovog modela oblikovanja nacije sagledavamo i oblikovanje hrvatske nacije na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.

Hrvatski »politički narod«

Za hrvatski nacionalizam 19. stoljeća možemo reći da je u svojim temeljima dijelio ideje liberalne političke doktrine,³⁹ ali buđenje nacije odvijalo se u nekoliko faza. Prva faza odnosila se na političko mobiliziranje nacije, pri čemu

³⁷ Usp. N. STANČIĆ, »Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma«, 38.

³⁸ Ovdje treba naglasiti da nacije, shvaćene kao zajednice jezika — *Sprach-nation* — i kulture, nisu automatski bile neloyalne višetetničkoj državi, iako je s vremenom kod takvih zajednica pokušaj »denacionalizacije« završavao pokušajima zaštite nacionalnog identiteta kroz stjecanje političke autonomije na određenom teritoriju, odnosno stvaranja nacionalne države. Usp. N. STANČIĆ, »Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma«, 39.

³⁹ O suvremenim teorijama građanskog ili liberalnog nacionalizma, vidi u: T. Cipek, J. Vrandečić, ur., *Hrestomatija liberalnih ideja u Hrvatskoj*, Zagreb, Disput, 2004.

je nacionalni identitet stavljen kao primat političkog djelovanja, postajući pretpostavkom stvaranja ostalih identiteta. Slijedi faza u kojoj je nacija izvor suverenosti. Ona se u ovoj fazi politički oslobađa, te kao takva postaje izvorom političkog legitimiteta. To znači da monarh više ne određuje volju naroda, već vlada sam narod. Treća faza odnosi se na formiranje nacionalne države, čija suverena nacija stupa u savez s ostalim nacijama — državama Europe.⁴⁰

U pokušaju ostvarivanja svojih ciljeva, preporodni nacionalisti morali su organizacijski osmisлити svoje djelovanje, što se uglavnom ostvarivalo putem udruženja. Članovi udruženja dolazili su iz redova građanskih intelektualaca, i često imali nejasnu predodžbu o značajkama nacionalnog pokreta, kao i o nacionalnoj državi koju su nastojali stvoriti.⁴¹ Organizacijski oblici i metode djelovanja udruženja bili su različiti, a možemo ih podijeliti u:

- a) legalističko-reformističke organizacije preporodnog nacionalizma i
- b) revolucionarne organizacije preporodnog nacionalizma.⁴²

Legalističko-reformističke organizacije, koje su dominirale u Habsburškoj Monarhiji, borile su se legalnim sredstvima za ciljeve nacije, organizirajući se u političke klubove, često oko pojedinih novina, te osnivajući političke stranke i studentska udruženja. Revolucionarna nacionalistička udruženja koja se u Monarhiji počinju formirati tek početkom 20. stoljeća⁴³ nastojala su ostvariti svoje ciljeve pojedinačnim terorističkim akcijama ili gerilskom revolucionarnom borbom, pri čemu su u pravilu tražili savezništvo stranih sila. Udruženja su predstavljala jedan od oblika organiziranja stanovništva, što je kasnije poprimilo šire razmjere masovne mobilizacije. Upravo u masovnoj političkoj mobilizaciji stvoreni su preduvjeti za ostvarivanje nacionalističke ideje — ujedinjavanje stanovništva u jedinstvenu političku formaciju. Sve je to dovelo i do promjene strukture društva, što se najbolje očitovalo u promjeni staleža te ekonomskoj, političkoj i društvenoj modernizaciji. U tom procesu, dio političke hrvatske elite pokušava izgraditi ideju hrvatskog poli-

⁴⁰ Ovdje treba napomenuti kako *risorgimento* zastupa ideju da nacije nisu suprotstavljene jedna drugoj, već ujedinjene u borbi protiv tiranije, odnosno, da bi Europu feudalnih apsolutističkih monarhija trebala zamijeniti Europa slobodnih nacija-država. Prema autoru T. Cipeku, u praksi se pokazalo da ovo načelo ne funkcionira kao što nam pokazuju primjeri sukobljavanja talijanskog i hrvatskog, ili mađarskog nacionalizma. Usp. T. CIPEK, »Nacija kao izvor političkog legitimiteta«, 26.

⁴¹ O organizaciji preporodnog nacionalizma i metodama djelovanja, detaljnije vidjeti u: M. Gross, ur., *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*, 231-416.

⁴² T. CIPEK, »Nacija kao izvor političkog legitimiteta«, 26.

⁴³ Udruženja su se formirala isključivo na jugoistoku Monarhije; primjeri su Mlada Bosna, Mlada Hrvatska i druga, uglavnom jugoslavensko-nacionalistička udruženja, koja nisu prezala od terora. Usp. T. CIPEK, »Nacija kao izvor političkog legitimiteta«, 27.

tičkog naroda, ali, s obzirom na društvenu stratifikaciju toga doba, još uvijek kao zajednicu različitih staleža.⁴⁴

Pojam hrvatskog »političkog naroda« bio je prisutan u hrvatskome političkom životu druge polovice 19. stoljeća, a sadržavao je shvaćanje o Trojednoj Kraljevini Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, kao političkom teritoriju čiji je suverenitet utemeljen na povijesnom pravu, te hrvatskoj naciji kao političkoj zajednici ravnopravnih građana. Istodobno je pojam hrvatskog »političkog naroda« uključivao i elemente etničkog, jezično-kulturnog sadržaja, iz čega proizlazi shvaćanje hrvatske nacije kao nositelja suvereniteta Trojedne kraljevine.⁴⁵ Ovaj je pojam u svom političkom poimanju nacije puno bliži zapadnom modelu, iako čini spoj zapadnog političkog nacionalizma i srednjoeuropskog etnonacionalizma, budući da jezično-kulturna sastavnica poimanja hrvatskoga »političkog naroda« proizlazi iz prihvaćanja srednjoeuropskog etničkoga, jezično-kulturnog poimanja nacije. Kada je riječ o hrvatskoj naciji i njenim fazama integracije, važno je napomenuti da je integracija hrvatske nacije, kao političke zajednice, bila podložna snažnim diskontinuitetima zbog političkog pritiska viših klasa vladajućih nacija u Habsburškoj Monarhiji, tj. Mađara i austrijskih Nijemaca, zbog političke snage i posebnih interesa talijanskog, odnosno potalijančenog građanstva, zbog djelatnosti birokracije na nižim i višim razinama, te zbog interesa dinastije, vojnih i diplomatskih vrhova Monarhije.⁴⁶

Naime, u vrijeme nastanka nacionalne svijesti na hrvatskim prostorima, javljaju se dva ključna problema. Prvi je problem tadašnje posvemašnje političke razjedinjenosti teritorija na kojima se dotična nacija ima formirati. Drugi problem je duga povijesna politička razdvojenost i podložnost različitim stranim utjecajima, kako političkim, tako i ekonomskim i kulturnim. Prostor Hrvatske, u kojem je nacionalna agitacija bila najpoticajnija, je prostor negdašnje civilne Hrvatske i Slavonije, gdje je nacionalni pokret i započeo. Upra-

⁴⁴ U ovom procesu stvorene su pretpostavke za promicanje ideje političke zajednice, kao zajednice slobodnih individua koje povezuje cilj općeg dobra. Međutim, paralelno s tim procesom javljaju se začeci sukoba između različitih koncepcija hrvatske i srpske političke misli, utemeljenih na različitim tumačenjima civilnog kôda srpske elite u Hrvatskoj, koja nije prihvatila ideju *hrvatskog političkog naroda*. Usp. T. CIPEK, »Oblikovanje hrvatskog nacionalnog identiteta«, 61.

⁴⁵ Pojam hrvatskog »političkog naroda«, u svom povijesnom, državnompravnom poimanju nacije, sadržajno vuče podrijetlo iz plemićke ideologije (proto)modernizacijskog doba 18. i prve polovice 19. stoljeća, a sam pojam državnog suvereniteta, iz kojeg proizlazi pravo na obnašanje vlasti, također je proizvod (proto)modernizacijskih procesa ranoga novog vijeka, zajedno s pojmom javnog interesa koji mora osiguravati državni aparat. Usp. N. STANČIĆ, »Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma«, 35.

⁴⁶ M. GROSS, »O integraciji hrvatske nacije«, 186.

vo na tim područjima je najprije dovršena nacionalna integracija. Politička razdvojenost područja, kao posljedica dugotrajnog povijesnog procesa na tim prostorima, imala je za posljedicu važan dezintegracijski faktor — pojavu pokrajinske, partikularne svijesti⁴⁷ koja je ponekad snažno kočila hrvatsku nacionalnu integraciju. Nositelji toga pokrajinskog patriotizma⁴⁸ i otpora »hrvatstvu« najčešće su bili pripadnici viših slojeva. Oni su i nakon formalnog ukidanja staleškog društva težili očuvanju svojih položaja, prepoznajući vlastitu ugrozu u prodoru novih društvenih odnosa i mogućnosti ujednačavanja raznolikosti društvenih sustava, zatvorenih u pokrajinske granice.⁴⁹

U prikazu integracije hrvatske nacije može poslužiti model koji je ponudio češki povjesničar Miroslav Hroch.⁵⁰ Kroz tri faze, imenovane kao A, B i C faza, Hroch je prikazao model razvoja »malih nacija« Srednje, Istočne i Sjeverne Europe, u odnosu na »velike« zapadnoeuropske nacije.⁵¹ U procesu istraživanja integracije hrvatske nacije, prema Hrochovom modelu, treba istaknuti da se kriteriji, koji se odnose na nacionalno djelovanje, ne mogu promatrati zasebno, već moraju uključiti i druge kriterije, kao što su razvoj nacionalnog programa, oblici nacionalne agitacije, stvaranje elemenata nacionalne kulture, društvene okolnosti, i sl. Iako su u procesu integracije hrvatske nacije uočljive sve tri faze, ipak postoji problem koji se odnosi na ritam nacionalne integracije, koji se na pojedinom području javlja u različito vrijeme. Hroch stoga naglašava problem periodizacije nacionalnih pokreta malih nacija, koji se odnosi na primjenu kriterija u analizi tog procesa. Neovisno o tome uzima li se u obzir nacionalna agitacija u odnosu na društvenu rasprostranjenost, utvrđivanje uloge nacionalnog pokreta u povijesnom razdoblju, ili analiza njegovih društvenih preduvjeta, polazišna točka za kriterij periodizacije uvijek je ista, a to je odnos nacionalnog pokreta prema općem pravcu preobrazbe društva. Prema ovom osnovnom kriteriju periodizacije može se napraviti podjela na osnovne faze nacionalnog pokreta:

⁴⁷ »Partikularizmi« su nastali kao izraz želje za očuvanjem postojeće društvene i kulturne polariziranosti, koja je osiguravala najvišim slojevima u ogradenim pokrajinama zaseban i izdvojen status, kao izraz nostalgije za starim »načinom života« koji je postupno nestajao. Usp. N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam*, 101.

⁴⁸ Autor ovdje govori o »pokrajinskom patriotizmu« u trenutku i iz pozicije kada je hrvatska nacionalna integracija dovršena, a »slavonska« ili »dalmatinska« nacija još nisu oblikovane, no to ne znači da, prvenstveno u drugoj polovici 19. st., nije bilo onih koji su svoje dalmatinstvo ili slavonsstvo osjećali kao nacionalni identitet. Usp. N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam*, 104.

⁴⁹ N. STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam*, 101.

⁵⁰ Usp. M. HROCH, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi*.

⁵¹ Autor pod »malim« i »velikim« ne podrazumijeva broj pripadnika određene nacije, već društvenu strukturu i položaj podređenosti prema nekoj drugoj, »većoj« naciji. Isto.

- A. razdoblje borbe protiv apsolutizma, buržoaske društvene revolucije i razvoja kapitalizma;
- B. razdoblje nakon pobjede kapitalizma koje se poklapa s razvojem radničkog pokreta;
- C. razdoblje globalne integracije i utjecaja masovnih medija — koje otprilike započinje od kraja Prvoga svjetskog rata.⁵²

Ovim se modelom, u osnovnim karakteristikama, može prikazati i proces oblikovanja hrvatske nacije na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, koji je objasnila povjesničarka Mirjana Gross, na temelju svojih zapažanja i prilagodbe modela češkog povjesničara Miroslava Hrocha.

Prva faza, faza A, ističe važnost »buđenja« male grupe intelektualaca koji se zanimaju za jezik, kulturu i povijest, ali bez nekog značajnijeg društvenog utjecaja. Ovu fazu karakterizira zanimanje za jezik, kulturu i povijest vlastite nacije, potaknuto patriotizmom prosvjetiteljskog tipa. Prema Mirjani Gross, u ovu bismo fazu »možda mogli uključiti brojne pisce, od renesanse do kraja 18. stoljeća, jer su se na određenoj interpretaciji njihovih shvaćanja gradile nacionalne ideologije u 19. stoljeću.«⁵³ Nakon ovog razdoblja slijedi sustavno nacionalno agitiranje, predvođeno skupinom domoljuba koji su se smatrali predstavnicima i predvodnicima »narodnog preporoda« u Hrvatskoj.

Ovdje već govorimo o fazi B, iako je vrlo nezahvalno tražiti jasne vremenske granice među fazama, budući da se ta razdoblja često preklapaju.

Karakteristika ove faze, između ostalog, jest i to da je većina pripadnika nacije nacionalno svjesna, postajući akterima nacionalnih pokreta. Kada je riječ o sjevernoj Hrvatskoj, Mirjana Gross smješta ovo razdoblje hrvatske historiografije između 1835. i 1849. godine, što ovu fazu nacionalne integracije vremenski i sadržajno povezuje s Ilirskim pokretom. Ilirski pokret, kao organizirani oblik narodnoga preporoda, prezentira ogledni primjer Hrochove faze B koji je djelovao u Dalmaciji, Istri, nekadašnjoj Vojnoj krajini te u nekim područjima Bosne i Hercegovine. Na tim je područjima integracija hrvatske nacije započela kasnije, pa je shodno tome kasnije i dovršena.⁵⁴ Svaka od ovih dviju faza ima svoju ulogu u integraciji hrvatske nacije. Najznačajnija je faza B, odnosno razdoblje nacionalne agitacije koje je postavilo temelj zna-

⁵² M. HROCH, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi*, 53.

⁵³ M. Gross, ur., *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*, 180.

⁵⁴ Ovdje treba pojasniti kako je upravo Ilirski pokret bio ona pokretačka snaga, onaj pravi, organizirani oblik narodnoga preporoda, ogledni primjer Hrochove faze B, te nadahnuće za mnoge »preporoditelje« na drugim dijelovima hrvatskoga prostora (Dalmaciji, Istri, nekadašnjoj Vojnoj krajini te dijelovima Bosne i Hercegovine). No, integracija je na tome prostoru započela kasnije i tekla nešto sporije. Usp. Tomislav FRESL, »Faze integracije hrvatske nacije«, *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja* 42 (2008) 86, 132.

čenju nacionalnog razvoja i stvaranju hrvatskog »političkog naroda«, čime je osiguralo njegovu nacionalnu egzistenciju.

U posljednjoj, C fazi, proces nacionalne integracije uglavnom je dovršen jer se većina nacije može mobilizirati u borbi za političke, društvene, gospodarske i druge oblike života, koji su potrebni za njezinu afirmaciju. U ovoj je fazi nacionalna svijest najviše napredovala, pa su posljedično nastale i nacionalne ideologije koje su imale znatnu mobilizirajuću snagu, najprije usmjerenu prema građanstvu, a kasnije i prema širim društvenim slojevima.

Zaključak

Zaključno možemo ustvrditi da je proces hrvatske nacionalne integracije obilježen snažnim diskontinuitetima. Proces politizacije hrvatske nacionalne zajednice bio je pod jakim utjecajem političkih pritisaka viših klasa vladajućih nacija, to jest Mađara i austrijskih Nijemaca, koji su imali političku snagu u Habsburškoj Monarhiji. Tek na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće možemo govoriti o postojanju, još uvijek nestabilne, političke nacionalne strukture koju karakterizira nejedinstvo, što je umnogome kočilo proces hrvatske nacionalne integracije. Diskontinuitet procesa integracije hrvatske nacije velikim su dijelom uzrokovale teritorijalno-političke jedinice, međusobno odijeljene administrativnim putem, ali i nedostatkom prometne povezanosti. Na hrvatski politički narod u fazama njegove nacionalne integracije bitno su utjecali različiti politički pravci, čime su stvarani nepovoljni politički uvjeti za nacionalnu integraciju hrvatske nacije. Pitanje koje historiografija postavlja u procesu hrvatske nacionalne integracije glasi: Je li hrvatska nacija u potpunosti integrirana u trenutku propasti Habsburške Monarhije? Mišljenja su različita, ali jedinstvena u zaključku kako je proces integracije hrvatske nacije, što se ovdje odnosi na hrvatski »politički narod«, na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće došao do prekretnice na kojoj je odnos pojedinih strukturalnih dijelova hrvatskog »političkog naroda« ipak stvorio novu cjelinu — izgrađenu naciju.

Andreja Sršen

Integration Process and Croatian Nation Formation as a New Type of Community in Transitional Time — from the 19th to 20th Century

This paper discusses issues related to basic determinants of the Croatian nation formation in transitional period — from the 19th to 20th Century taking into consideration all relevant processes connected to the integration and formation of the Croatian national community as a new type. Croatian national identity is thereby questioned in this paper and defined as a socio-historical phenomenon with deeper meaning inside various degrees of

A. Sršen: Procesi integracije i oblikovanja hrvatske nacije kao zajednice novoga tipa...

formation process. Croatian national integration process was simultaneous to the process of modernization and urbanization which led to the development of civic society. In parallel to general societal dimensions and subsequent reduction of its polarization, adjustments occurred which equalized socially segmented Croatian space on civic grounds. Therefore, Croatian nation is an effect of the modernization processes in modern times which subsumes into its national identity system elements of primordial, ethnic and class identities.

Keywords: *Croatian nation, identity, integration, modernization, socio-political phenomenon*